

מהגרים, קבוצות עילית וארגונים עממיים בחברה הערבית של חיפה מהכיבוש הבריטי עד סוף המרד הערבי

מחמוד יזבק

ערב המנדט הבריטי היו המוסלמים קבוצת האוכלוסייה הגדולה ביותר בחיפה. העילית שהנהיגה אותם הורכבה מארבעה יסודות עיקריים: א) פקידות בכירה ממוצא טורקי ומקומי שביססה את מעמדה באמצעות הרחבת קשרי הנישואין עם העילית המסורתית ובאמצעות רכישת שטחי קרקע גדולים; ב) משפחות עולאמא (אנשי דת) ותיקות שניהלו את מוסדות הווקף (ההקדש) והדת בעיר במשך עשרות שנים; ג) נכבדים ממוצא כפרי שהעבירו את פעילותם המסחרית והכלכלית לחיפה; ד) סוחרים מוסלמים שהיגרו לחיפה מ'ערי הפנים' הפלשתיניות כמו נצרת, שכם, ירושלים, חברון וכו', ומביירות ודמשק. כוחן החברתי ועצמתן הכלכלית של משפחות האעיין (הנכבדים) המוסלמיות נגזרו מתמיכת המנהל העות'מאני, והן הזדהו עם מדיניותו. בני עילית זו מילאו תפקידי מנהל בכירים, הן נהגו מן ההודמנות לרכוש קרקעות, ובזכות שירותי המסילה התגאזות היו יכולים לפתח מסחר פנים. רבים מבני העילית הנוצרית, להבדיל מזו המוסלמית, היגרו לחיפה מלבנון, מערי צפון ארץ-ישראל ומכפריה, ועיקר עיסוקם היה סחר חוץ וייצוא. בעזרת מערכת החינוך המיסיונרית הם רכשו חינוך מערבי ושפות אירופיות, והיו הרוב בין העוסקים במקצועות החופשיים – עריכת דין, רפואה, רוקחות וכדומה. בני העילית הנוצרית גילו התעניינות רבה בצרכים התרבותיים והפוליטיים של עדותיהם, הקימו מועדוני תרבות ותרמו להפצתם של העיתונים הרבים בעיר. לפני רבים מהם נפתחו הזדמנויות תעסוקה רבות – תרגום ופקידות בקונסוליות האירופיות ובמוסדות הממשל החדשים, וכן הזדמנויות לפעול ולהשקיע בסחר חוץ וייצוא. מראשית השלטון הבריטי בארץ-ישראל התחוללו בחיפה תהליכי שינוי מהירים ועמוקים שהשפיעו על חיי תושביה. שלטון האסלאם הסתיים והכוח עבר לידי גורמים נוצריים וזרים. בני העילית המוסלמית שלטו כאמור במוסדות הממשל המקומיים במשך עשרות שנים. הם ביססו את מעמדם ושאו את כוחם מעצם היותם נתיניה של מדינה מוסלמית, ועתה נהפכו באחת ל'נתיניו' של שלטון זר. בני העילית הנוצרית היו הראשונים שהביעו את שמחתם על

* תודתי נתונה לפרופסור אבנר גלעדי מהחוג להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה על הערותיו המועילות בעת קריאת גרסה ראשונה של מאמר זה.

שינוי המשטר. רבים מהם מחו על אי־השוויון במדינה העות'מאנית, ועתה קיוו לזכות במנהיגות החברתית והפוליטית ולהביא לידי ביטוי מלא את כוחם הכלכלי ואת חינוכם המערבי.

גידול אוכלוסיית חיפה מכ־22,000 ב־1918 ליותר מ־140,000 בשנת 1947 שינה באופן דרמטי את הרכבה העדתי של העיר. הקהילה היהודית גדלה בקצב המהיר ביותר. היהודים היו כשמינית מכלל אוכלוסיית העיר בשנת 1918, ובשנת 1947 הם היו יותר ממחצית האוכלוסייה של העיר. בד בבד, כתוצאה מהגירה מתמשכת ומריבוי טבעי מהיר, גדלה גם האוכלוסייה הערבית באופן מרשים.¹

בהיותה ראש גשר אל האזורים הסוריים הפנימיים ואל רשת מסילות הברזל, תפסה חיפה מקום מרכזי בתכניות האסטרטגיות הבריטיות במזרח התיכון.² מיד עם כינון המנהל האזרחי ב־1922 בחרו הבריטים להקים בה כמה מוסדות ממשלתיים, ואלה סיפקו תעסוקה לרבים מהמשכילים הערבים דוברי האנגלית. מנהלת מסילת הברזל קבעה את משרדיה הראשיים בחיפה, ואף היא הציעה תעסוקה למקומיים רבים שהועסקו בשירות הרכבות עוד מימי העות'מאנים, והביאה עובדים גם ממצרים ומלבנון.

מאמצע שנות העשרים החלה הוועדה לתכנון ארצי לתכנן בשיטתיות את כלכלתה של חיפה. הוקמו בעיר פרויקטים ענקיים, כמו הנמל החדש (1933), מוביל הנפט העיראקי (1934) ומפעלי הזיקוק, שהקמתם הסתיימה ב־1939.³ גם שדה תעופה הוקם בחיפה, והעיר נעשתה צומת תחבורה יבשתי, ימי ואווירי. מזרח העיר והמפרץ היו לאזור התעשייה הראשי בארץ־ישראל. משקיעים נמשכו אל העיר והקימו את מפעליהם בקרבת הנמל ומסילת הברזל. אפשרויות התעסוקה התרחבו במהרה, ומהגרים נמשכו אליה מאזורים שונים.

הגירה זו שינתה במהירות את המבנה הדמוגרפי של העיר, והיו לה השלכות מרחיקות לכת על ההתפתחויות הכלכליות, הפוליטיות והחברתיות של האוכלוסייה הערבית. מחקר המתבסס על נתוני הפרוטוקולים של בית הדין השרעי (המוסלמי) הראה ש־75 אחוזים מבין המהגרים הערבים שבאו לחיפה בתקופת המנדט היו ממוצא פלשתיני והשאר באו בעיקר מסוריה ולבנון.⁴

הפוטנציאל הכלכלי של חיפה ויכולתה לתרום לכלכלת 'הבית הלאומי היהודי' לא נעלמו מעיניהם של המוסדות הציוניים. מנקודת מבטם, פיתוחה של התעשייה היהודית היה מנוף ליישום האידאולוגיה הציונית. המגזר היהודי היה משופע בכוחות תעשייתיים ובמשקיעים

1. ארכיון אבא חושי, תיק מס' 39, מפקד האוכלוסייה היהודית בחיפה, 1938; מ' יזבק, אל־הג'ירה אל־ערביה אלא חיפה פי זמן אל־אנתידאב (ההגירה הערבית לחיפה בימי המנדט), נצרת 1988, עמ' 27.
2. R. Khalidi, 'British Policy Towards Syria and Palestine 1906-1914', *St. Antony's Middle East Monograph*, 11 (1980), pp. 62-66.
3. א' סופר, 'תפרוסת התעשייה באזור מפרץ חיפה', מחקרים בגיאוגרפיה של א"י, ט (תשל"ו), עמ' 144; ג' ביגר, 'המבנה התעשייתי של ערי א"י ונפותיה בראשית תקופת המנדט', קתדרה, 29 (1983), עמ' 82.
4. מ' יזבק, 'ההגירה הערבית לחיפה, 1933-1948: ניתוח כמותי על־פי מקורות ערביים', קתדרה, 45 (ספטמבר 1987), עמ' 135.

פרטיים, והוא זכה בתמיכה רחבה של הסוכנות היהודית. היא הפעילה לחצים לא-נלאים על שלטונות המנדט למנוע כל עיכוב בתהליך התיעוש.⁵

נוצר פער שאין לסוגרו בין התעשייה היהודית לתעשייה הערבית: התעשייה היהודית גדלה באופן מואץ מתחילת שנות העשרים, ואילו התעשייה הערבית הקלה, בעלת ההון המזערי, היתה באמצע שנות השלושים פחות מחמישית מכלל התעשייה בארץ.⁶ יהודים הקימו פרויקטים תעשייתיים ענקיים בחיפה: תחנת כוח, מפעל 'שמן', מפעל 'נשר' לייצור מלט והמתחנות הגדולות.⁷ תוצרתם של מפעלי תעשייה גדולים אלו כוונה ברובה לייצוא. לעומת זאת, משקיעים ערבים אחדים בחיפה לא הקימו אלא תעשייה זעירה שתוצרתה נועדה לשוק המקומי, בעיקר תעשיית טבק.⁸ בהיעדר סיוע ממשלתי כשלו ניסיונות לא-מעטים להשקיע בתעשייה זעירה, בענפים כמו טקסטיל, שמן, משקאות חריפים, נעליים ומזוננים.⁹ גלי ההגירה של הערבים ושל היהודים אחרי 1933 הרחיבו את ענף הבנייה בעיר והניעו ערבים לא מעטים להשקיע בתעשיות הקשורות לענף זה, אבל אלה נותרו צנועות בהיקפן והתקיימו בשולי התעשיות הגדולות. היעדר הון ערבי ומחסור במומחים תעשייתיים ערבים מנעו הקמתה של תעשייה ערבית כבדה.¹⁰

הפעילות המסחרית בחיפה התרחבה גם היא באופן משמעותי בתחילת המאה העשרים. הסקטור המסחרי הערבי נהנה מן המודרניזציה בחיי העיר ונטל לידי נתח גדול מפעילות זו. עד 1920 היה המסחר בעיר, בעיקר מסחר התבואות, נתון בידי מספר מצומצם של משפחות ערביות בעלות שליטה על כפרי עמק יזרעאל ומחוז חיפה. את רוב סחר החוץ בענף הזה ניהלו משפחות נוצריות מעטות בעלות זכויות-יתר של 'בני הסות' של השלטון העות'מאני. בנסיבות הפוליטיות החדשות שנוצרו עם סיום מלחמת העולם הראשונה מצא עצמו המגור המסחרי הערבי לפני סכנות ואיומים חדשים. תחת שלטון המנדט סבלה חקלאות היצוא הערבית מירידה מתמשכת. לעומת זאת גדל היבוא של מוצרי צריכה ומוצרי מותרות חדשים,

5. על תפקידה של הסוכנות היהודית לקידום התעשייה היהודית, ראו: ד' ברנשטיין, 'סבלים וסטיבדורים: כניסתם של פועלים יהודים לעבודה בנמל חיפה', בתוך, 'י' בן-אראצי (עורך), חיפה: היסטוריה מקומית, חיפה 1998, עמ' 115-146, ראו גם: B. J. Smith, *The Roots of Separatism in Palestine: British Economic Policy, 1920-1929*, Syracuse-New York 1993, pp. 162-167
6. S. B. Himadeh, 'Industry', in: S. B. Himadeh (ed.), *Economic Organization of Palestine*, Beirut 1938, p. 245
7. א' סופר, 'תפרוסת התעשייה באיזור מפרץ חיפה', לעיל, הערה 3, עמ' 144; ג' ביגר, 'המבנה התעשייתי של ערי א"י ונפותיה בראשית תקופת המנדט', שם, עמ' 82-83.
8. דיון מקיף בהתפתחות תעשיית הטבק הערבית, ראו: M. Seikaly, 'The Arab Community in Haifa, 1918-1936: A Study in Transformation', Ph. D. Thesis, Oxford University 1983, pp. 120-127; רשימה מקיפה של תעשיות ערביות בחיפה, ראו: מ' יזבק, אל-הג'רה אל-ערביה אלא חיפא, לעיל, הערה 1, עמ' 24-25; אל-כרמל, 25 בפברואר 1930.
9. אל-כרמל, 22 במרס 1928.
10. R. Taqqu, 'Arab Labor in Mandatory Palestine, 1920-1948', Ph. D. Thesis, Columbia University 1977, p. 61

ופעילותו של המגזר המסחרי הערבי נעשתה שולית לעומת ההשקעות היהודיות גם בענף זה.¹¹

הלחצים הכלכליים המתמשכים באזור הכפרי וההגירה היהודית המתמדת לחיפה אילצו לא רק פלאחים רבים להגר אל חיפה. סוחרים בתוצרת חקלאית בערי הצפון חוו משברים עמוקים לא פחות, וגם הם ביקשו לנסות את מזלם בעיר. בין אלה יש להזכיר את משפחות מוח'לין מעכו, עזאם וג'רג'ורה מנצרת, צ'היון ונשאשיבי מאַעבלין, עַצפור, חביבי וכרכבי משרעם, בולוס ואיתם מכפר יאסיף, אל־סעד מאום אל־פחם, עבד אל־רחמאן ואכחיל מטירה. רבים מסוחרים שכם, כמו משפחות קרמאן ואבו ע'זאלה, עברו לחיפה עקב התחרות של מפעל 'שמן' שפגעה בתעשייה ובמסחר בסבון. גם סוחרים מדמשק, כמו משפחת סראקבי ומשפחת סיבאעי, נמשכו אל חיפה והקימו בה מספר חברות ליצוא. סוחרים לבנוניים שהיגרו לעיר בשלהי המאה ה־19 עיבו את שורותיהם עם הצטרפות בני משפחותיהם ובני כפריהם. ככל שגברה תנועת ההגירה אל חיפה, כך הואצה הקמתן של שכונות מגורים חדשות. במערב העיר הוקמו שכונות ערביות, והן אכלסו מהגרים מערי הפנים או מהאזורים הכפריים: מאזור ג'נין, שכם, שפרעם, כפר יאסיף, תרשיחא. רבים מאנשי טירה התרכזו בשכונה שנקראה על שם 'חי אל־טיארנה' (שכונת אנשי טירה). גם במזרח העיר, אזור המסחר והתעשייה, התפתחו כיסי התיישבות על בסיס דומה. כמה מרכזי מסחר חדשים התפתחו גם הם על בסיס מוצא המהגרים כמו 'סוק אל־שואם' (הסורים).¹²

בד בבד עם הגידול המהיר של השכונות הערביות במערב ובמזרח, התפתחו, במהירות גדולה אף יותר, גם שכונות יהודיות חדשות במערב העיר ובדרומה: 'הדר הכרמל' (הוקמה ב־1920), 'אחוזה' (1923), ו'בת גלים' (1923).¹³ בתוך השכונות היהודיות ובקרבן נוסדו שכונות של ערבים נוצרים. כך הוקמה באזור 'אל־זורה' (בת גלים) שכונת 'ואדי אל־ג'מאל' ובתוך שכונת 'הרצליה' (אל־מפת'רה) הוקמה שכונת 'אל־שואפנה' (מהגרים מהרי אל־שוף בלבנון). שכונות יהודיות חדשות נוסדו גם במזרח העיר והיו מעין המשך ל'נווה שאנן'

11. דיון מקיף בשאלת החקלאות הערבית בתקופת המנדט, ראו: יזבק, אל־הג'רה אל־ערביה אלא חיפה, לעיל, הערה 1, עמ' 45-56; אל־ירמוכ, 9 באוקטובר 1924; אל־כרמל, 18 בפברואר 1933, ראו גם: K. W. Stein, 'Legal Protection and Circumvention of Rights for Cultivators', in: J. S. Migdal (ed.), *Palestinian Society and Politics in Mandatory Palestine*, Princeton 1980, p. 265; Administrative Record, October 1921, Public Record Office (PRO), Colonial Office (CO) 733/7; *Report on the Economic Situation in Palestine at the Close of the Financial Year 1920-1921*, August 1921, CO 733/5; Palestine Commercial Bulletin, Dept. of Commerce and Industry, vol. 3 No. 28, February 1923, p. 160; Political Report, 8 April 1921, CO 733/2

12. יזבק, אל־הג'רה אל־ערביה אלא חיפה, לעיל, הערה 1, עמ' 75, 85-98.

13. דיון מקיף בעניין הקמת הקריות במפרץ חיפה, ראו: ה' חיות, 'הקמת הקריות במפרץ חיפה', עידן, 12 (1989), עמ' 130-146; כך זה מכיל גם דיון מקיף בשלבי התפתחותה של שכונת הדר הכרמל, ראו: ש' שטרן, 'הדר הכרמל - מרכז החיים היהודיים בחיפה', שם, עמ' 38-46.

(הוקמה ב־1922). מ־1934 הוקמו יישובי פועלים (הקריות) באזור התעשייתי במפרץ. באמצע שנות השלושים הוקמו שכונות יהודיות חדשות שחיברו בין 'הקריות', 'מרכז הכרמל' ו'בת גלים' במערב. שכונת 'חליסה' היתה השכונה הערבית-מוסלמית היחידה שהתפתחה במהירות באזור המזרחי. העיר העתיקה, שכונה צפופה עוד לפני המנדט, המשיכה להיות מוקד משיכה למהגרים ולפועלים, והם באו אליה בעקבות קרובי משפחותיהם. מגורי הפחונים היו סימן ההיכר של שכונה זו. קרבתה אל אזורי התעסוקה - מסילת הברזל והנמל - היתה גורם משיכה נוסף.

התרחבות אפשרויות התעסוקה בעיר המתפתחת, ומנגד - הצטמצמותה של החקלאות הערבית מסוף שנות העשרים, הניעו רבים מהאזור הכפרי להגר לחיפה. כך נוצרה בעיה חמורה של צפיפות ושל מגורים לא-מתאימים,¹⁴ והיא בלטה בעיקר בעיר הפחונים במזרח העיר המוכרת בשם 'ארד אל-רמל'. בשנות השלושים התיישבו באזור זה אלפי מהגרים ערבים עניים ממוצא כפרי.¹⁵

פוליטיקה, מנהיגים וחברה עירונית

יישומו של המנדט הפך את ארץ-ישראל ליחידה מנהלית-פוליטית אחת בעלת גבולות מדיניים מוגדרים, והיא הופרדה, לראשונה, משאר חלקיה של סוריה הגדולה. המנהיגות הערבית הפלשתינית ניצבה עתה לפני מציאות חדשה - לא עוד שלטון אסלאמי המתערב בעיצובה הפנימי של ההנהגה החברתית-פוליטית. מוקדי הכוח ומבנה של ההנהגה נעשו תלויים במשטר נוצרי זר ובהתפתחויות פוליטיות-כלכליות מקומיות. התנועה הציונית ו'הבית הלאומי היהודי' היו לעובדה קיימת במציאות הארץ-ישראלית, ועובדה זו והתהוותו של המשטר המנדטורי השפיעו רבות על עיצוב המבנים החברתיים הערביים ועל תגובתם הפוליטית כלפי פנים וכלפי המנדט והתנועה הציונית.

המבנה החברתי של חיפה היה חסר שורשים אסלאמיים עמוקים ולכן לא עמד למכשול בתהליך ביסוסו של המנהל הבריטי בעיר.¹⁶ משפחות נכבדים מסורתיות כמו אל-ח'ליל, שוכרי, טאהא, חאג' אבראהים ומוח'לין נטלו חלק בהנהגה המקומית לצד ההנהגה הדתית-מוסלמית של משפחות מוראד, ח'טיב ואל-אמאם. אלה הקימו בתחילת 1919 את 'האגודה האסלאמית' כדי לשמר באמצעותה את הנהגתם בקרב הקהילה המוסלמית.¹⁷ חברי האגודה

14. Government of Palestine, Health Department, *Annual Report: 1932*, Jerusalem, p. 10.

15. יובק, אלי-הג'רה אל-ערביה אלא חיפה, לעיל, הערה 1, עמ' 132-143.

16. R. Storrs, *Orientalisms*, London 1943, p. 320; *The Palestine News*, 7 (19 November 1918)

17. אחמד אל-אמאם, מזכיר האגודה האסלאמית, אל מושל מחוז הצפון, 10 באוגוסט 1928, ארכיון המדינה 547/61 מס' 1/289.

הושפעו מעמדותיו הפוליטיות של מנהיגה, המופתי של חיפה מוחמד מוראד, ומנטיותיהם הלאומיות של חברי הנהגה אחרים, כמו רשיד אל-חאג' אבראהים, עבד אל-רחמאן אל-חאג', וסולימאן אל-צלאלה.¹⁸ אמנם רבים מבני העילית המוסלמית התפעלו מן הממשל הבריטי בשנותיו הראשונות ותמכו בו גלויות, אולם ככל שהתמסדו המנדט והבית הלאומי היהודי, החלו מתגלים ביניהם סתירות וניגודים עמוקים.

העילית המוסלמית של חיפה היתה מורכבת בתקופה זו ממגוון רחב של קבוצות: משפחות האעיין ממוצא טורקי שירתו כאמור בבירוקרטיה העות'מאנית, והן המשיכו לשמור מרחק מהמנהיגות המוסלמית המקומית גם בשעות משבר קשות. חסן שוכרי ייצג נאמנה קבוצה זו ונקט קו פרו-בריטי ופרו-ציוני גלוי. לשוכרי ולמשפחות אחרות ממוצא טורקי היה תפקיד מרכזי באגודה האסלאמית הלאומית – ארגון שהוקם בסיוע ציוני כמשקל-נגד ל'אגודה האסלאמית'.¹⁹

ראויות לציון שתי קבוצות פוליטיות נוספות, האחת אנטי-ציונית והאחרת פן-ערבית. הקבוצה המתנגדת לציונות התלכדה סביב עבדאללה מוח'ליץ ונשענה על 'המעארדון'²⁰ – האופוזיציה הירושלמית. עם חבריה נמנו מוסלמים ונוצרים נאמנים לבריטניה.²¹ מוח'ליץ, יליד עכו, מילא כמה וכמה תפקידים בכירים בימי העות'מאנים. הוא הצליח למשוך משכילים בני המעמד הבינוני המוסלמי ואחדים מן הבורגנות הנוצרית הנמוכה אף על פי שלא השתייך לעילית המקומית הוותיקה. עורך עיתון אל-כרמל החיפני נגיב נצאר, נוצרי אורתודוקסי ממוצא לבנוני, היה בין תומכיו הנלהבים של מוח'ליץ. חיברה ביניהם ההתנגדות למנהיגות הירושלמית.

חברי הקבוצה השנייה, בעלי נטיות לאומיות ערביות, היו מזוהים עם הזרם המרכזי של המשכילים המוסלמים ביפו, בשכם ובירושלים. קבוצה זו התנגדה מלכתחילה לבריטניה ולמדיניות 'הבית הלאומי היהודי'. עם חבריה הבולטים נמנו מועין אל-מאדי, רשיד אל-חאג' אבראהים, אחמד אל-אמאם ומוחמד מוראד. אל-מאדי, עורך-דין וכן למשפחת אעיין ותיקה מכפר אג'זם ליד חיפה, ריכז תחילה את פעילותו סביב המשפחה ההאשמית והחל את הקריירה הפוליטית שלו בממשלו של המלך פייצל בסוריה. עם סיום שלטונו של פייצל, חזר אל-מאדי למעוז משפחתו בכפר אג'זם ומאוחר יותר עבר לחיפה. חברי קבוצתו גילו נאמנות רבה למנהיגות 'המג'לסיון' הירושלמית. רשיד אל-חאג', בן העילית המוסלמית הוותיקה ובעל קשרים מפותחים עם התנועה הלאומית הערבית הסורית, בלט כפעיל פוליטי עוד

18. אל-נפיר, 1 באוקטובר 1919.

19. י' פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית, תל-אביב 1976, עמ' 174-176.

20. בראשית המנדט התגבשה התגובה הערבית במסגרת שני מחנות ראשיים: 'מג'לסיון' (תומכי 'המועצה המוסלמית העליונה') בהנהגת משפחת חוסייני הירושלמית, ו'מועארדון' (האופוזיציה) בהנהגת משפחת נשאשיבי הירושלמית, שהתחרתה על מעמד הבכורה עם החוסיינים. המנהיגות הערבית בשאר חלקי הארץ נחלקה בתמיכה בין שתי המשפחות האלה, ומעטים הביעו התנגדות גלויה להן.

21. אליירמוכ, 13 בנובמבר 1924.

לפני הכיבוש הבריטי. בתחילה, כמו רבים מהפעילים הפוליטיים המוסלמים, נקט עמדה לויאלית כלפי הבריטים. הוא נעשה אנטי-בריטי רק בסוף שנות העשרים. אחמד אל-אמאם, עיתונאי מוסלמי, ושיח' מוחמד מוראד, המופתי של חיפה, היו הפעילים הבולטים ב'אגודה האסלאמית' – אל-אמאם היה מזכיר האגודה ומוראד היה יושב-הראש שלה. עד 1920 נקט המופתי של חיפה עמדה פרו-בריטית, מפני שרצה לגייס תמיכה ציבורית ולהבטיח את מעמדם של ההקדשים האסלאמיים בעיר. מהר מאוד שינה כיוון, הכריז על נאמנות למועצה המוסלמית העליונה ולמשפחה החוסיינית ונעשה אנטי-בריטי מובהק.²² בין חברי מועצת 'האגודה האסלאמית' היו עשירים, בעלי קרקעות וסוחרים. אף היא הפגינה בתחילת המנדט מתינות ושמרנות, אולם המגמה הלאומית-ערבית והאסלאמית-פונדמנטליסטית של חבריה גברה ככל שהתבהרה יותר תמונת 'הבית הלאומי היהודי'. לקראת סוף העשור הראשון למנדט עלו מתוכם הגורמים הרדיקליים והקיצוניים ביותר. בקרב העילית הנוצרית בחיפה, כמו בקרב זו המוסלמית, גברה הנאמנות המשפחתית והעדתית על כל נאמנות אחרת. לצד בני העילית שהנהיגו את הקהילה, בלטו גם ראשי הכנסייה בפעילותם החברתית והפוליטית. עמדותיהם של מנהיגי הקהילה הנוצרית כלפי המנדט הבריטי, כלפי הציונות וכלפי הלאומיות הערבית היו מורכבות ביותר והתפרסו על פני קשת דעות רחבה מאוד. בשנים הראשונות של המנדט רבים התנגדו לציונות מתוך מניעים אידאולוגיים, כלכליים, לאומיים ודתיים. עמדתם זו של משכילים נוצרים, כמו נגיב נצאר, פואד סעד או ודיע אל-בוסתאני, לא הניאה אותם מתמיכתם הלא-מסויגת במשטר המנדטורי. בשנים הראשונות של המנדט הם הציגו עמדות ברורות וגלויות כלפי הציונות וכלפי המנדט, ולעומת זאת התייחסותם למטרות התנועה הלאומית הערבית היתה מעורפלת וברורה פחות.²³

הקהילה הנוצרית בחיפה רכשה לא מכבר את הזכות להשתתף עם המוסלמים בניהול ענייני עירה. היא התייחסה אפוא בספקנות ובחוסר-החלטיות למטרותיהן של התנועות הפוליטיות האסלאמיות. מנהיגי הנוצרים לא היו מוכנים להצהיר בגלוי על עמדותיהם או לפעול בגלוי לצד המנהיגות המוסלמית. על כן הקימו הנוצרים את 'האגודה הנוצרית', משקל נגד ל'אגודה האסלאמית', וזו ביקשה לקדם את האינטרסים של בני העדה. מנהיגי הנוצרים אמנם הזדהו עם התרבות הערבית אך הסתייגו מהגדרתה באמצעות רעיונות ומונחים אסלאמיים.

על אף כל זאת, בשנותיו הראשונות זכה הממשל הבריטי בתמיכה של נכבדים וסוחרים רבים, מוסלמים כנוצרים. הם קיוו לשפר את מעמדם הכלכלי והפוליטי באמצעות השלטון

22. M. Seikaly, *Haifa: Transformation of a Palestinian Arab Society, 1918-1939*, London, 1995, p. 201; ראו גם פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית, לעיל, הערה 19, עמ' 172, 174, 188.

23. דוח של מפקד משטרת מחוז הצפון, 6 בנובמבר 1919, ארכיון המדינה 157/2; מברקים מחיפה 27 בפברואר ו-8 במרס 1920, שם, חטיבה 5, 2/30; אל-נפיר, 1 באוקטובר 1919.

החדש. מתוך תקווה זו הוקמה בחיפה כבר בנובמבר 1918 'המפלגה הערבית הליואלית לבריטניה'. מייסדיה היו נגיב ורשיד נצאר, שני אורתודוקסים שהיו לפרוטסטנטים. בהנהגתה היו גם עבדאללה מוח'לץ ואמין עבד אל-האדי, מנכבדי המוסלמים שהיגרו לא מכבר לחיפה. אלה האמינו שהצלחת האומה הערבית תלויה בקשריה עם בריטניה ועל כן יש לכבד ולקדם את האינטרסים שלה באזור הערבי.²⁴ ראשי המפלגה התחייבו שלא ליטול חלק בפעילות פוליטית, ובעיקר לא נגד הציונות. במקום זאת הציעה המפלגה תכניות לפיתוח כלכלי וחברתי. בניסיון למשוך תומכים הציעו ראשי המפלגה בפברואר 1919 לשנות את שמה ל'אגודה האסלאמית-נוצרית'. האגודה, כמו המפלגה, לא ויתרה על עמדתה הליואלית לבריטניה.²⁵

בעלי הון וסוחרים פרוטסטנטים נטו במיוחד לתמוך תמיכה בלא סייג בבריטניה ובמדיניותה הפרו-ציונית. תיופיל בוטאג'י, איש עסקים מצליח ממוצא לבנוני, וסולימאן נאציף, בעל הון, פרוטסטנטי ממוצא לבנוני שהגיע לארץ-ישראל עם הכיבוש הבריטי, היו בין הערבים המעטים שפיתחו קשרים כלכליים רחבים וגלויים עם היהודים.²⁶ אולם תומכיה הגלויים של 'המפלגה הערבית הליואלית לבריטניה', בעיקר המוסלמים שבהם, התחילו להתרחק ממנה ככל שהתבררה מדיניותה הפרו-ציונית של ממשלת המנדט. שינוי דומה התרחש גם אצל נגיב נצאר עורך עיתון אל-כרמל, הדובר הטוב ביותר בשמה של המדיניות הבריטית. המפלגה הגיעה לסוף דרכה ב-1921.²⁷

פירוד עדתי ופילוג לאומי

מיד עם כניסת הבריטים לחיפה נגררו נכבדים ומשכילים ערבים לפעילות פוליטית, כמו שעשו אחיהם בערים האחרות. פעילים פוליטיים בירושלים, ביפו ובשכם פעלו לרוב מתוך האגודות האסלאמיות-נוצריות. בחיפה, בגלל מעמד הבכורה של הנוצרים בעיר, התקיימו שתי אגודות עדתיות נפרדות. לכל אחת מהעדות הנוצריות הוקם ועד, וזה היה אמור לייצג את האינטרסים של בני העדה. מתוך הוועדים האלה צמח ארגון גג, 'האגודה הנוצרית', בהנהגתו של פואד סעד, נוצרי קתולי שהיה לאחד מסוחריה המפורסמים של חיפה אחרי שהיגר אליה מכפר ראמה בשלהי התקופה העות'מאנית.

²⁴. *The Palestine News*, 28 November 1918.

²⁵. Seikaly, *Haifa: Transformation of a Palestinian Arab Society*, above, note 22, pp. 165-166.

²⁶. פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית, לעיל, הערה 19, עמ' 154; אל-כרמל, 9 ביוני 1923.

²⁷. אל-כרמל, 25 במרס 1921, 1 באוקטובר 1921, 5 ביולי 1922; ג' אל-בחר, תאריך' חיפה, חיפה 1922, עמ' 30; ראו גם: סיימס, מושל מחוז חיפה אל המזכיר הכללי, 30 בנובמבר 1922, ארכיון המדינה 180/2.

הכיבוש הבריטי, בהיותו כוח נוצרי מערבי, הוליד אצל נוצריי חיפה תחושת ביטחון. נכבדי העדה ביקשו לנצל את כוחם היחסי ואת עצמאותם החדשה וליטול חלק לא פחות פעיל מזה של המוסלמים בהנהגת העיר. הם שאפו לכפות על ההנהגה המוסלמית הכרה במבנה העדתי המשתנה ובמגוון המתרחב של הזרמים החברתיים-פוליטיים.

אמנם מנהיגים מוסלמים ונוצרים ניסו פעמים רבות להציג חזית מוסלמית-נוצרית מאוחדת נגד הציונות באמצעות עצומות בחתימתם של מנהיגי שתי העדות, אולם מתחת לפני השטח התנהל מאבק חריף בין המנהיגים. מנהיגי הנוצרים בחיפה שאבו עידוד מהצלחתם להקים אגודה נוצרית מאוחדת ועצמאית. הם ביקשו לבסס את הישגם באמצעות השתתפות בהנהגה הכלל-ארצית, בתור גוף עצמאי. הדרישה הזאת הועלתה לראשונה בוועידה הלאומית הפלשתינית הרביעית שנערכה בחיפה ב-29 במאי 1921. נגיב נצאר ביקש שם שנוצרי ימונה לסגן יושב-ראש הוועידה. פואד סעד הרחיק לכת ותבע שהארכיבישוף ג'אר, ראש הכנסייה הקתולית, יהיה יושב-ראש המשלחת הערבית שעמדה לצאת ללונדון לנהל שם משא ומתן עם הממשלה הבריטית.²⁸ הניסיונות לא הצליחו, ופואד סעד מונה לחבר המשלחת בלבד.

כישלון ניסיונם של נוצריי חיפה לפרוץ אל מחוץ לגבולות הפוליטיים המסורתיים שלהם הוסיף גורם חדש למתנגדי ההנהגה הארצית. לאות מחאה סירב פואד סעד להשתתף במשלחת שיצאה ללונדון, וההנהגה הנוצרית המתוסכלת החליטה להתרחק מהפעילות הפוליטית הארצית. ההסתגרות הואצה ככל שהגורמים האסלאמיים עיצבו את עמדותיהם הפוליטיות באמצעות יסודות רעיוניים דתיים.²⁹

בשנות המנדט הראשונות עמדה התנועה הלאומית הערבית הצעירה בפני בעיות שנגזרו מהרכבה החברתי. בסוף 1921 התגלו סימנים ראשונים לפירוד בין רכיביה, הנוצרי מכאן והאיסלאמי מכאן. נוסף על מגמת ההסתגרות של ההנהגה הנוצרית בתוך עצמה, התגלו פירוד ופילוג עמוקים בתוך ההנהגה המוסלמית. ב-1921 הוקמה 'האגודה האסלאמית הלאומית' (אל-ג'מעה אל-אסלאמיה אל-וטניה) בראשותו של חסן שוכרי, והיא נועדה לפעול נגד 'האגודה האסלאמית'. בהיותו ראש העירייה בעת הכיבוש חתם שוכרי על כניעת העיר ועל מסירתה לבריטים, ומונה מחדש לתפקידו. הוא הכריז על נאמנותו לממשל החדש, ובתפקידו בראשות העירייה שירת היטב את האינטרסים הבריטיים והציוניים בעיר, מתוך יזמה אישית ובעידודם של הגורמים הציוניים.³⁰ במהלך שירותו הצליח שוכרי למשוך לצדו כמה מוסלמים מהנהגת העיר. הם ביקשו לנצל את שירותיו לקידום האישי או לצורכי מאבקהם האישיים בתוך העילית המוסלמית.

28. פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית, לעיל, הערה 19, עמ' 112-113; ראו גם:

Report to Colonial Office, 21 June 1921, PRO, CO 733/13

29. Political Report for the Northern District, April 1922, PRO, CO 733/8; CO 733/21, September 1923

30. מחסן שוכרי להרבסט סמואל, 23 במרס 1920, וסמואל לשוכרי, 26 במרס 1920, ארכיון המדינה חטיבה 5,

חיים קאלווריסקי, ראש הלשכה הערבית בוועד הפועל הציוני, יזם את הקמת 'האגודה האסלאמית הלאומית' מתוך הבנה של עומק המחלוקת בעילית המוסלמית. האגודה ביקשה להדק את שיתוף הפעולה עם הממשלה ולעודד מערכת יחסים טובה בין הקהילות השונות של העיר. היא קיבלה מימון מלא מהתנועה הציונית, והפסיקה לפעול ב-1923 כאשר הופסק המימון.³¹ היא תמכה בלא סייג בתנועה הציונית וחבריה לא חסכו בהצהרות אנטי-נוצריות. הנהגתה היתה טורקית במוצאה, ושאר חברי האגודה היו בני העילית המקומית הוותיקה שנדחקה לשולי ההנהגה.

פגישה ראשונה של האספה הכללית התקיימה בנובמבר 1921 בביתו של אחד מנכבדי הסוחרים המוסלמים בעיר, חאג' ח'ליל טאהא, מהגר משכם בשלהי התקופה העות'מאנית. יונס אל-ח'טיב, בעבר הקאדי של מכה, בן למשפחת העולאמא הוותיקה ביותר בחיפה, נבחר לתפקיד יושב-ראש האגודה.³² שני אלה היו בעלי מעמד בכיר בעילית העירונית בימי העות'מאנים, והם איבדו אותו לטובת אחרים, כמו חאג' אבראהים ושיח' מוראד. מתחריהם קידמו את מעמדם-שלהם באמצעות קשריהם עם התנועה הלאומית.

האגודה פרסמה גינוי נגד 'הקיצוניים' המסיתים נגד התנועה הציונית, ובעקבות פרסומו חל פירוד ראשון בשורותיה.³³ שיח' יונס ח'טיב התנגד להצהרת הגינוי והתפטר מתפקידו, ושוכרי נטל את המנהיגות לידי והחזיק בה עד היעלמות האגודה ב-1923. חברי 'האגודה האסלאמית הלאומית' היו אמנם מעטים, אולם נכונותם של נכבדים מוסלמים להשתייך לשורותיה, בגלל אינטרסים אישיים ופיננסיים, מלמדת עד כמה הרגישה קבוצה זו מבודדת ועד כמה פגע בה הזרם הלאומי האסלאמי.³⁴ אל חברי האגודה המוסלמים הצטרפו גם אחדים מהנוצרים הבולטים בעיר, כמו סולימאן נאציף, והוא השיג מימון ציוני לעיתון מראת אל-שרק, ביטאון האופוזיציה.³⁵

החלל שנוצר עם היעלמותה של 'האגודה האסלאמית הלאומית' התמלא ביחידים יותר מאשר בקבוצות מאורגנות. באמצעות 'האגודה האסלאמית הלאומית' השיגה התנועה הציונית הישג ראשון בגיוס תומכים 'מתונים' מקרב ערביי חיפה. המגמה הזאת עתידה להתחזק כאשר תגבר השפעת היהודים במועצת העירייה. הממשל המנדטורי מצדו לא חסך מאמצים לעודד את גיוסם של גורמים 'מתונים' לתמוך במדיניותו, והשתמש לשם כך בתמריצים כלכליים, בהענקת משרות ובמתן הזדמנויות בחינוך.

31. פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית, לעיל, הערה 19, עמ' 174-176.
 32. קאלווריסקי לשוכרי, בלי תאריך, הארכיון הציוני המרכזי S25/10298; ראו גם: יונס אל-ח'טיב אל מושל מחוז מחוז פיניקיה, 15 בנובמבר 1921, ארכיון המדינה 542/61; פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית, לעיל, הערה 19, עמ' 175.
 33. משוכרי למושל המחוז, 28 בפברואר 1922, ארכיון המדינה 547/61.
 34. דוח על פגישת פעילי 'האגודה המוסלמית הלאומית', 3 באפריל 1922, הארכיון הציוני המרכזי S25/4379; פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית, לעיל, הערה 19, עמ' 175.
 35. פורת, שם, עמ' 180-181.

המאמץ של המנהיגות הירושלמית לרכוש לעצמה תומכים ובעלי ברית נאמנים בין אנשי ההנהגה החיפנית תרם גם הוא לפילוג המנהיגות המקומית. הן המג'לסיון (החוסיינים בעלי השליטה במועצה המוסלמית העליונה) והן המועארוון (האופוזיציה הנשאשביית) גייסו תומכים מתוך העילית של חיפה. אל מול הקואליציות שקמו על הבסיס הזה, נוצרה קואליציה אחרת – של המתנגדים מכול וכול להגמוניה הירושלמית. המתנגדים הללו באו בעיקר משורות הסוחרים שהיגרו מסוריה ולבנון לא מכבר.

מאבקי הכוח ואי־ההסכמות בין מנהיגי הקבוצות הפוליטיות השונות הולידו לעתים גם עוינות גלויה ובעלת אופי אישי ביסודה, וגם זו יצרה מחנות ונאמנויות. המאבקים גברו עקב ריבוי הפילוגים המסורתיים בין העדות והמשפחות השונות, פילוגים שהלכו והתעצמו בגלל השינויים הכלכליים והחברתיים המהירים.

במישור הארצי ארגנה האופוזיציה (אל־מועארוון) את שורותיה והקימה ב־1923 את 'המפלגה הלאומית הערבית הפלשתינית'.³⁶ אמנם המפלגה אימצה עמדות קיצוניות נגד הציונות והצהרת בלפור, אבל מנהיגיה שאפו להדק את שיתוף הפעולה עם הממשל המנדטורי. עבדאללה מוח'ליך נבחר לכהונת מזכ"ל המפלגה והעיתון אל־כרמל שימש לה שופר, אולם לא רבים ממנהיגיה הבולטים של חיפה הצטרפו לשורותיה. היו שנימקו את הסתייגותם בעמדותיה האנטי־ציוניות; כך גרס סולימאן נאציף, לדוגמה.³⁷ מצד שני, גם אישים מן התנועה הלאומית הערבית, כמו מועין אל־מאדי, סירבו להצטרף לשורות המפלגה מפני שהתברר להם כי לא ישיגו דרכה עמדת השפעה אישית. אל־מאדי לא הצליח לפלס את דרכו בתוך העילית החיפנית ופעל לבסס את השפעתו בשורות משפחתו, בכפר מוצאו אג'זם ובקרב המהגרים שבאו מאותה סביבה.

גם המנהיגות הנוצרית לא גילתה עניין ב'מפלגה הלאומית'. פואד סעד, ראש 'האגודה הנוצרית' בחיפה, הביע את מורת רוחו מהמפלגה משום שראשיה, אל־פארוקי ואל־שוקיירי, אימצו קווי חשיבה ופעולה אסלאמיים ואף פרסמו ברות זו מאמרים אחדים בעיתון אל־ג'אמעה אל־אסלאמיה. עם זאת, 'המפלגה הלאומית הערבית הפלשתינית' ותומכיה בחיפה התקיפו באופן בוטה את המועצה המוסלמית העליונה ואת נאמניה בחיפה.³⁸

במישור המקומי גבר הפילוג בתוך העילית הפוליטית ככל שגברה התחרות בין מתנגדי המועצה המוסלמית העליונה ובין תומכיה והמשפחה החוסיינית. האשמות בבגידה הושמעו גלויות משני הכיוונים. תומכי המועצה המוסלמית העליונה בחיפה, בהנהגתו של השיח' מוחמד מוראד, ראש 'האגודה האסלאמית', הציגו את עצמם בתור מגיניהם הנאמנים של התושבים הערבים והתנגדו בחריפות למדיניות המנדט בעניין 'הבית הלאומי היהודי'. 'האגודה האסלאמית' מצאה לנכון להוציא לאור (ב־1924) עיתון חיפאי חדש, אל־ירמוכ, שביטא את עמדותיה נגד אל־כרמל ו'האופוזיציה'.³⁹

36. דיון מקיף בתהליך הקמתה של המפלגה, ראו: פורת, שם, עמ' 201–209.

37. מראת אל־שרק, 28 ביולי 1927.

38. אל־כרמל, 29 במרס 1924, 15 ביולי 1925, 15 בספטמבר 1925, 19 בספטמבר 1926, 5 בנובמבר 1927.

39. אל־ירמוכ, 11–18 בספטמבר, 23 באוקטובר, 13 בנובמבר, 1 בדצמבר 1924.

העמקת המאבקים בין רכיבי המנהיגות הפוליטית בחיפה וחשיפתם ברבים הגבירו את בדלנותן של שתי העדות ואת הפילוג בתוכן-עצמן. לנגד עיניהם של אנשי 'האגודה האסלאמית' עמדו בראש ובראשונה אינטרסים כלכליים, חברתיים ופוליטיים, אולם הם הדגישו את ייחודה ומוצאה האסלאמי של אגודתם. הם הציגו את עצמם בתור הכוח הפוליטי הלאומי היחיד העצמאי, וטענו כי רק הם משוחררים ממעורבות זרה. את השפעתם הציבורית שאבו מניהול הווקף האסלאמי, הרשות היחידה שהיתה בשליטה מוסלמית מלאה.⁴⁰ התחרות בין המנהיגים המוסלמים על השליטה בווקף היתה מקור נוסף לפירוד בקרב האוכלוסייה המוסלמית. חברי חבר הנאמנים של הנהלת הווקף המקומית נחלקו לשתי קואליציות: חברי האחת, בהנהגתם של המופתי של חיפה ושל ראש 'האגודה האסלאמית' סולימאן אל-צ'לאח, הביעו נאמנות למג'לסיון, קרי לחוסיינים השולטים במג'לס, המועצה המוסלמית העליונה; השנייה, בהנהגת משפחת אל-ח'ליל, שמרה על נאמנותה לחסן שוכרי. בני אל-ח'ליל הצליחו לגייס תמיכה רחבה בקרב סוחרים מהגרים מסוריה ומלבנון שביקשו לחזק את מעמדם בעילית המקומית.

מאבקי הכוח הקשים בתוך ההנהגה המוסלמית גרמו להקשחת עמדותיהם של בכירי 'האגודה האסלאמית'. הם אשר שאפו לבסס את פעילותם על בסיס רעיוני אסלאמי, ולשם כך עודדו הקמה של חברות כלכליות ושל קואופרטיבים, של מוסדות חינוך ושל בתי חולים.⁴¹ פעולות אלו דחקו יותר ויותר את רגלי ההנהגה הנוצרית והביאו אותה לנטוש סופית את הזירה הפוליטית העירונית. העיתון אל-ירמוק אף תקף ב-1925 חריפות את ההעסקה של פקידים נוצרים בשירות הממשל המנדטורי למעלה מן המשקל היחסי של הנוצרים באוכלוסייה הערבית. העיתון אף יצא בכעס נגד אותם נוצרים, כמו נגיב נצאר, שהעזו לבקר את המנהיגות המוסלמית, וטען כלפיהם כי אין לנוצרים זכות להתערב בענייניה של ארץ אסלאמית.⁴² המתוחות בין שתי העדות גברה ככל שהעמיקו השינויים החברתיים. התרחבות שכבת המשכילים המוסלמים שלא מצאו תעסוקה במנהל הממשלתי הוסיפה עוד שמן למדורה.

בהשכלתה, בגודלה היחסי ובכוחה הכלכלי לא נפלה ההנהגה הנוצרית מן ההנהגה המוסלמית, וכמו זו נקטה גם היא יותר ויותר עמדה של הסתגרות בתוך עצמה והרחיבה את משאביה בעזרת קשריה המיוחדים עם שלטונות המנדט. עם זאת, המנהיגות הנוצרית המשיכה לשלם מס שפתיים לתנועה הלאומית. כלפי חוץ הוצגה עמדה אנטי-ציונית, בלי להשתתף ביזמה מעשית כלשהי.⁴³

הפילוג הפוליטי בקרב העילית החיפנית ביטא יותר מכול את המאבקים האישיים, המשפחתיים והעדתיים. העניין הלאומי נעשה משני להם. ברור אפוא כי ככל שהעמיק

40. שם, 22 באוקטובר 1924.

41. שם, 18 ו-25 בדצמבר 1924, 1 בינואר 1925.

42. שם, 1 בינואר 1925, 23 באוקטובר 1924.

43. אל-כרמל, 3 בינואר 1923.

הפילוג, כך רבו ההודמנויות של התנועה הציונית ושל הממשל הבריטי להתערב בכינון של הקואליציות המקומיות. הבחירות למועצת העירייה ב־1927 הבלו את עומק הפילוג בקרב האוכלוסייה הערבית החיפנית.

הבחירות הן התנהלו בשיאו של המאבק בין רכיבי העילית המוסלמית – תומכי המג'לסיון מכאן ותומכי המועאדון מכאן – ובצל הבדלנות הנוצרית. לפיכך הן סיפקו הזדמנות להעמקה נוספת של הפירוד בין רכיבי העילית החיפנית. רשימת בעלי זכות ההצבעה מנתה 4,590 איש, 3,771 מתוכם ערבים ו־819 יהודים.⁴⁴ למוסלמים היתה מכסת הבחורים הגדולה ביותר, ואחריהם, לפי סדר הגודל, הקתולים, האורתודוקסים, המרונים והיהודים. ועדת הבחירות חילקה את עשרת מושבי המועצה על בסיס עדתי: ארבעה למוסלמים, ארבעה לנוצרים ושניים ליהודים. המוסלמים העמידו לבחירה שתי רשימות. האחת ייצגה את הקואליציה שקמה סביב 'האגודה האסלאמית' והריצה ארבעה מועמדים: תופיק אל־ח'ליל (מהעילית הוותיקה וחתנו של חסן שוכרי), עבד אל־רחמאן אל־חאג' (ראש העירייה המכהן), סולימאן אל־צלחה (מהעילית הוותיקה) ורשיד אל־חאג' אבראהים (לאומן מוסלמי, מנהל סניף הבנק הערבי בחיפה). מטעם האופוזיציה האסלאמית התמודדו אמין עבד אל־האדי (סוחר שהגר משכם), חסן שוכרי (ראש העירייה לשעבר), עות'מאן ח'מרה (עורך־דין), ועבדאללה מוח'לין. ח'מרה ומוח'לין ביקשו לפלס דרכם להנהגה הבכירה של הקהילה המוסלמית, ללא הצלחה מרובה.⁴⁵

לנוצרים רבים שהתעשרו לא מכבר היו הבחירות קרש קפיצה לעלייה בסולם החברתי והזדמנות להצטרף למנהיגות. למרות המאמצים הרבים שעשתה הנהגת 'האגודה הנוצרית' להציג חזית נוצרית מאוחדת, נמצאו אחד־עשר (!) נוצרים מתמודדים על ארבעת המושבים המיועדים לעדתם.⁴⁶ מרבית המתמודדים השתייכו למעמד הסוחרים העולה וליזמים חדשים שחתרו לנצל את עושרם לקידום האינטרסים המעמדיים והאישיים שלהם. חוסר יכולתה של ההנהגה הנוצרית להגיע לפעולה משותפת שיקף את עומק הפילוג בקרב העדות הנוצריות השונות. לעומת זאת היהודים הריצו רק שני מועמדים, את שבתאי לוי ואת דוד הכהן.⁴⁷ הסיכוי של מועמדי 'האגודה האסלאמית' להיבחר היו פחותים מלכתחילה. מצד אחד, הממשל המנדטורי רצה להחליש את כוחם ולמנוע מהם שליטה במוסד כמו העירייה שכן שליטה בעירייה היתה מאפשרת להם לגייס תמיכה ציבורית רחבה. מצד שני, נוצרה נגדם קואליציה אשר כללה את אל־מועאדון, הנוצרים והציונים. המניעים לחברת הקואליציה היו אי־נכונותם של חברי האגודה האסלאמית להכיר בשינויים הדמוגרפיים ובמשקלם היחסי של ראשי העדות, סירובם של חברי האגודה לפתוח את שורות הנהגתם למהגרים עשירים ועמדתם האנטי־ציונית המובהקת של חברי האגודה האסלאמית.

44. המזכיר הכללי למזכירות המדינה, 24 בדצמבר 1934, ארכיון המדינה G2/114/34; אל־כרמל, 12 בדצמבר 1926, 6 בפברואר 1927, p. 66; *Palestine Blue Book, 1926-1927*.

45. אל־כרמל, 8 במאי 1927.

46. שם.

47. ד' הכהן, עת לספר, תל־אביב 1974, עמ' 24.

מספרם הרב של המועמדים הנוצריים דרדר את מסע הבחירות לכדי מאבק משפחתי ואישי, והמאבק ניוון מכוחם הכלכלי של המועמדים.⁴⁸ אמנם מסע הבחירות בקרב המוסלמים התנהל גם הוא על בסיס משפחתי ואישי, אולם המוסלמים הבלטו יותר את הסממאות של המאבק הלאומי.

הבחירות העירוניות של 1927 שיקפו לראשונה את השפעתה של האוכלוסייה היהודית והשפעת ההנהגה הציונית על ההתרחשויות הפוליטיות בתוך ההנהגה הערבית. הבוחרים היהודים המלוכדים התנו את תמיכתם במועמדים ערבים והציגו להם דרישות תמורת תמיכתם. חסן שוכרי שעמד בראש רשימת אל-מועארדון זכה בתמיכת החברים והבוחרים היהודים, ותמיכתם הבטיחה את קולות היהודים גם לשאר חברי רשימתו. הבטחת זכייתו של שוכרי בראשות העירייה היתה עניין חשוב ליהודים שכן הם רצו להחליש את 'האגודה האסלאמית' ואת מועמדיה האנטי-ציונים.⁴⁹

חסן שוכרי לא היה יכול להציג מצע בחירות על בסיס תמיכה גלויה בעניין הציוני, למרות נאמנותו ארוכת השנים לציונות. בעיתון שתמך בו, אל-כרמל, הוא הוצג בתור מנהיג לאומי מתון, בעל כשרונות ניהול ותיאור, והובטח שהוא יפעל לטובת תושבי העיר כולם. מצע רשימתו כלל תכנית לשיפור תנאי מחייתם של התושבים, ללא שימוש בסממאות פוליטיות. התקפותיהם של חברי האופוזיציה על המועצה המוסלמית העליונה ועל גרורתה בחיפה, 'האגודה האסלאמית', התמקדו בחוסר-כישוריהם ובאי-התאמתם של מועמדי המחנה היריב לניהול ענייני העירייה.⁵⁰

היה קל אז לנחש מה יהיו תוצאות הבחירות: לצד שני היהודים נבחרו ארבעה נוצרים שייצגו את מעמד הסוחרים העולה: נצראללה ח'ורי, אבראהים צהיון, ג'מיל אביד ומיכאל תומא. מועמדי 'האגודה האסלאמית' הובסו כולם, פרט לתופיק אל-ח'ליל, חתנו של חסן שוכרי.⁵¹ עבדאללה מוח'ליץ היה המפסיד היחיד מתוך חברי האופוזיציה. לא קשה להבין מדוע: בשעת מבחן אמת העדיף שוכרי את חתנו על פני מוח'ליץ. חסן שוכרי מונה לראשות העירייה ואבראהים צהיון לסגנו.

כישלון הזרם הלאומי ובני העילית המסורתית בבחירות הקצין עוד את עמדותיהם בנושאים החברתיים והפוליטיים. הקצנה זו הולידה קואליציה חדשה בינם ובין המנהיגים העממיים – אלה שלא השתייכו כלל לעילית אך בלטו בקיצוניותם הפוליטית, כמו השיח' עז אל-דין אל-קסאם ו'אגודת הצעירים המוסלמים' (ראו להלן).⁵²

48. אל-כרמל, 20 בפברואר ו-17 באפריל 1927.

49. יוסף ושיץ, 'תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט הבריטי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1993, עמ' 71.

50. אל-כרמל, 5 בדצמבר 1926, 3 באפריל, 7 באפריל, ו-15 באפריל 1927.

51. שם, 22 במאי 1927; ושיץ, 'תמורות חברתיות ביישוב הערבי', לעיל, הערה 49, עמ' 110.

52. רשיד אל-חאג' אבראהים למושל המחוז, 18 במאי 1928, ארכיון המדינה 141/61.

מצד שני, תוצאות הבחירות הגבירו את השפעתם של גורמים חברתיים-פוליטיים חדשים, בעיקר סוחרים פרגמטיים. הם חתרו לבסס את מעמדם ולהגן על האינטרסים הכלכליים שלהם תוך כדי התרחקות מהזירה הפוליטית-המקומית והארצית. עמדה זו מצאה אוזן קשבת אצל חברי המועצה היהודים ועלתה בקנה אחד עם שאיפות הממשל המנדטורי. מכיוון שחברי המועצה הנבחרת התאימו את עצמם למדיניות הממשל הבריטי, ביטל הממשל את הבחירות שהיו אמורות להיערך ב־1930 בטענה שהמצב הביטחוני אינו מאפשר זאת.⁵³ הקביעות וההמשכיות הגבירו את ביטחונם העצמי של חברי מועצת העירייה, והם השתמשו בניהול העירייה לשירות האינטרסים האישיים והמעמדיים שלהם. עמדתם השמרנית התחזקה והם דחו בעקשנות פרויקטים שהיו עלולים לשנות את המבנה החברתי-כלכלי של העיר.

הנהגה בתהליך נסיגה

מיד עם סיום הבחירות של 1927 הציעו המנצחים, חברי האופוזיציה שהשתייכו כאמור למחנה של ה'מועצא ארדון', ליריביהם להקים אחדות לאומית בהנהגתם. הם רצו לממש את כוחם ולהכין את הקרקע לקראת העלאת תביעותיהם לקבל ייצוג בקונגרס הארצי השביעי שהיה אמור להיערך ביוני 1928.⁵⁴ חברי 'האגודה האסלאמית' הביעו מצדם נכונות לאחדות מתוך רצון לשמור על הסטטוס קוו בשאלת יחסיות הייצוג בקונגרס. תומכי האופוזיציה בחיפה ו'האגודה הנוצרית' התנגדו בחריפות לניסיונות ההנהגה הירושלמית של ה'מג'לסיון' להתערב בקביעת נציגי הנפות בקונגרס. 'האגודה הנוצרית' דרשה שבחירת הנציגים תשקף את השינוי במשקלם הכלכלי והדמוגרפי של הנוצרים, ו'האגודה האסלאמית' דחתה בתוקף את הדרישה. דרישתם של נוצריי חיפה, בתמיכת חברי האופוזיציה וההנהגה הארצית של ה'מועצא ארדון', הולידה התקפה אנטי-נוצרית פרועה בהדרכת החוגים האסלאמיים השמרנים. אלה לא היו מוכנים להכיר בשינויים הדמוגרפיים, החברתיים והכלכליים.⁵⁵ אולם ההנהגה הארצית של ה'מג'לסיון' רצתה להציג אחדות כלפי חוץ ולכן נעתרה למלוא הדרישות של תומכי האופוזיציה בחיפה ושל ההנהגה הנוצרית בעיר.

בכך לא תם המאבק בתוך המנהיגות הערבית בחיפה. הוא התעורר מחדש וביתר שאת בעקבות מאורעות 1929. אמנם המאורעות פרצו על רקע דתי ונכרכו בתקרית סביב הכותל המערבי בספטמבר 1928, אולם היו שורשים עמוקים יותר לאיבה בין קהילות חיפה השונות. הרגשות הדתיים היו גורם מדרבן, אולם המאורעות היו בעיקרם התקוממות עממית נוכח הכישלונות הפוליטיים והקשיים הכלכליים והחברתיים.

53. From High Commissioner to Chief Secretary, 14 February 1930, PRO, CO 733/189.

54. אליכרמל, הגיליונות של מאי 1928.

55. אליכרמל, 11 במרס, 8 ו־29 באפריל, 20 במאי, 27 במאי ו־30 במאי 1928.

'האגודה האסלאמית' החריפה את התקפותיה על הממשל המנדטורי ופעולותיו למען קידום 'הבית הלאומי היהודי' ולמען הקהילה הנוצרית, על חשבון הקהילה המוסלמית.⁵⁶ אווירה של ייאוש ותסכול פוליטי נוספה ללחצים כלכליים קשים במגזרים החלשים של האוכלוסייה – מעמד הביניים הנמוך, הפועלים והפלאחים-המהגרים. אלה הכשירו את הקרקע להתפרצויות אלימות בחיפה בעקבות תקרית הכותל המערבי. האלימות הפתיעה את ההנהגה כולה וגררה אחדות זמנית בין רכיביה השונים. באורח נדיר התקיימו כמה פגישות משותפות לראשי ההנהגה המוסלמית, מג'לסיון ומועארדון, ולראשי 'האגודה הנוצרית'. המתכנסים דנו בהתפתחויות המסוכנות. העיתונות והמנהיגות הערבית הצליחו בינתיים לכוון את המתיחות הפנימית כלפי חוץ, כלפי האוכלוסייה היהודית.⁵⁷

במאורעות 1929 נחשף דגם פעולה חדש נגד המדיניות הבריטית, והמונים זועמים עתידים להרחיבו עד השיא במרד 1936-1939. האלימות התפתחה בהדרגה ונעשתה שיטת הפעולה המקובלת בחתירה לפתרון הגמור ולמילוי כל התביעות הערביות. הבריטים, ועמם ההנהגה הערבית המסורתית, לא ידעו להעריך נכונה את השינויים העמוקים שהתרחשו במבנה החברתי של חיפה ואת השלכותיה של המדיניות הבריטית-ציונית על המרקם החברתי הערבי. ההנהגה הערבית עסקה כאמור במאבקים פנימיים, ובארץ התחוללו שינויים כלכליים ופוליטיים מעמיקים. חיפה הושפעה מהם במיוחד בגלל המבנה המיוחד של חברתה ובגלל עומקם ומהירותם של השינויים בתחומי המסחר והתעשייה. בסוף העשור הראשון של המנדט לא היו עוד היהודים בחיפה מיעוט מבוטל. עתה הם היו לקהילה בעלת השפעה מכרעת על המבנה הפוליטי, החברתי והכלכלי של העיר. בקרב ערביי העיר התחזק כוחם של בני מעמד הביניים – נוצרים ומוסלמים. הם נהנו מקיומו של המנדט ובעקיפין גם ממדיניות 'הבית הלאומי היהודי'. עד אז הורכבה ההנהגה הפוליטית של ערביי חיפה מסוחרים ומבעלי קרקעות ברובה, ואילו עתה בני מעמד הביניים פילסו גם הם את דרכם אל בין שורותיה.

כמו שראינו, בשנות העשרים נעשתה חיפה עיר מקלט לרבבות פלאחים ופועלים שנפלטו מכפריהם ומערי המרכז עקב המשברים הכלכליים שהתחוללו באזורים אלו. ריבוי דורשי העבודה בעיר סייע לגורמים המעסיקים (הממשלה, העירייה והמגזר הפרטי הערבי והיהודי) לנצל את העובדים.⁵⁸ מעמדם הנחות של הפלאחים-המהגרים וחיפושם אחר זהות בחברה החדשה דחפו אותם לזרועותיהם של מנהיגים דתיים עממיים שהיו בעלי יוקרה רבה גם בכפרי מוצאם. השפעתו של ארגון הפועלים בחיפה (נוסד בשנת 1925) היתה מוגבלת. בהיעדר יזמה ואמצעים ארגוניים היו הפועלים העירוניים למקור כוחם של אותם מנהיגים דתיים עממיים.

סימני תסכול ואי-נחת בלטו גם בקרב בני מעמד הביניים הנמוך, אלה שלא נהנו מפירותיו

56. אל-ירמוכ, גיליונות יולי ואוגוסט 1929.

57. אל-כרמל ואל-ירמוכ, גיליונות אוגוסט ועד דצמבר 1929.

58. א' בדראן, אל-תעלים ואל-תחדיית' פי אל-מוג'תמע אל-ערבי אל-פלסטיני [חינוך ומודרניזציה בחברה הערבית הפלסטינית], ביירות 1969, עמ' 220-222.

הכלכליים של הממשל החדש. הם אמנם לא סבלו מרמת חיים נמוכה כמו זו שהיתה מנת חלקם של הפועלים המהגרים, אך העיק עליהם היעדר זהות ושייכות קולקטיביות. משכילים ופעילים פוליטיים מקרב מעמד הביניים הנמוך הצמיחו גורמים רדיקליים, ואלה פעלו בשורות תנועות הצעירים ותנועות הצופים. המנדט הבריטי היה בעיניהם מקור כל הרעות שפקדו את החברה הערבית.⁵⁹ לצד הסמאות הפוליטיות האנטי-בריטיות והאנטי-ציוניות שהשמיעו הפעילים הצעירים, הם גם תבעו לשפר את מערכת החינוך הציבורית. רוב תלמידי אותה מערכת היו מוסלמים. נוסף על כך היתה להם ביקורת חריפה על מערכת החינוך המיסיונרית בחיפה, שלטעתם לא דאגה לפתח את המודעות לתרבות האסלאמית והערבית הלאומית.⁶⁰ המחסור החמור בבתי ספר ממשלתיים בעיר הביא את מנהיגי הצעירים להאשים את ממשלת המנדט במדיניות מכוונת לשימור הבערות בקרב המוסלמים. מנהיגי אגודת הצעירים השוו בין תנאי המחיה והמגורים בשכונות הערביות ובין אלה שבשכונות היהודיות, וייחסו את ההבדלים למדיניותו המגמתית של הממשל המנדטורי כלפי האוכלוסייה הערבית בחיפה. שכונת ואדי צ'ליב, שכונה אסלאמית ענייה, היתה לדעתם הוכחה למדיניות אפליה מכוונת של המנהל המקומי והעירייה לשם קיבוע מעמדם הנמוך של התושבים המוסלמים העניים. תושבי השכונה לא היו מסוגלים להשתתף במימונם של פרויקטים עירוניים כמו סלילת כבישים או הקמת מערכת ביו.⁶¹

הביקורת כלפי המנהל הבריטי ואי-הנחת ממנו גברו עוד ועוד ככל שגברה מצוקתם הכלכלית של עניי העיר. הממשל המנדטורי הואשם במדיניות מכוונת להעמקת העוני בקרב הערבים כדי לאפשר ל'בית הלאומי היהודי' להשתלט על הארץ ועל אוכלוסייתה. גם הפילוג הפוליטי בין הערבים תרם להתגברות היאוש בקרב העניים.

מהומות ומעשי האלימות של 1929 סיפקו פורקן זמני להרגשה זו. העניים היו המשתתפים הפעילים בהתנגשויות, אך הפולמוס הפוליטי שהתפתח בעקבותיהן גרר אליו את כל רכיבי האוכלוסייה. הפולמוס לא הוליד אחדות. להפך, הבדלנות והפלגנות החברתית אף גברו. אותו רובד חדש של משקיעים ועשירים שצמח בעשור האחרון, וגורמים מן העילית המסורתית שהממשל קידם, עמדו לצד הממשל כדי להגן על הישגיהם. מכך השתמעה השלמה עם התנועה הציונית. רבים מבני המעמד הבינוני הגבוה גילו עמדה דומה. עורכי-דין היו משועבדים לאינטרס שלהם במבנה פוליטי יציב, ולכן גם אלה מהם שהתנגדו למדיניות הממשל ואף אהדו את רגשות הזעם הערביים, סירבו להגן בבתי-המשפט על אותם ערבים שהואשמו בנטילת חלק במהומות 1929.⁶²

59. A. al-Wahab al-Kayyali, *Palestine: A Modern History*, London 1978, p. 145.

60. ח' סכאכני, כדא אנא יא-דוניא [כך אני], ירושלים 1955, עמ' 246-247; אלי-כרמל, 29 במאי 1929.

61. יובק, אלי-הג'רה אל-ערביה אלא חיפא, לעיל, הערה 1, עמ' 118-123.

62. במהלך המאורעות של 1929 בחיפה היו התנגשויות אלימות רבות בין הערבים והיהודים בשכונות העיר העתיקה ובשכונת הדר הכרמל. התנגשויות אלה יצרו אווירה מתוחה מאוד, והפלגנות רבות אורגנו כמעט מדי יום במהלך חודשי אוגוסט וספטמבר. במאורעות אלה נהרגו בחיפה עשרים ואחד ערבים ושבעה יהודים. ראו: אלי-כרמל, 25 בספטמבר 1929. Seikaly, *Haifa: Transformation of a Palestinian Arab Society*, above, note 22, p. 209

אם כן, מאורעות 1929 לא חוללו שינוי מהותי בדרכי חשיבתם או בפעילותם של בני הרבדים החברתיים העליונים. לעומתם, בקרב הרבדים הנמוכים יותר התחולל שינוי הדרגתי. שינוי זה התעצם ככל שגברה הבדלנות הערבית והיהודית וככל שהעמיקה הפלגנות הפנים-ערבית. בני הרבדים החברתיים הנמוכים, פלאחים-מהגרים, פועלים פשוטים ובני מעמד הביניים הנמוך היו בשולי החברה עד 1929 ואחרי המאורעות הם התחילו לנוע במהירות אל מרכז הזירה הפוליטית. בין 1929 ל-1935 התחולל בקרבם תהליך מואץ של רדיקליזציה. הם הצמיחו מתוכם מנהיגות חלופית, וזו ארגנה לראשונה תנועת מאבק אנטי-בריטית ואנטי-ציונית מסודרת. היא אף לא היססה להכות במנהיגות הערבית המסורתית, שהואשמה בשיתוף-פעולה עם הבריטים והציונים.

פלאחים-מהגרים איבדו את מקורות מחייתם המסורתיים ותוך כדי כך גם את שורשיהם החברתיים. יתר על כן, נשללו מהם הגנה חוקית או סיוע ממשלתי או עירוני. שכונות הפחונים שצצו בכל פינה בשנות השלושים אכלסו רבבות של פלאחים-מהגרים, ללא מים זורמים או שירותים בסיסיים, ואיימו על האיזון החברתי הקיים.⁶³

המהגרים התקבצו לרוב באזורים מוגדרים על פי מקום המוצא.⁶⁴ הם עסקו בעבודות הקשות ביותר, והכנסתם התבססה על שכר יומי בתקופות הגאות. בתקופות של שפל כלכלי היו הם הראשונים שאיבדו את מקורות פרנסתם. כך נמצאו המהגרים ללא מחסה וללא פרנסה, ובמרבית המקרים גם ללא חברים בעיר הגדולה. בשני המשברים הכלכליים, בשנים 1927-1928 וב-1935, סבלו המהגרים ממצוקה כלכלית קשה ומרדיפות בלתי-פוסקות של הממשל ושל העירייה – אלה רצו לחסל את פחונייהם בלי להציע להם מגורים חלופיים.⁶⁵ חוסר התחשבותו של הממשל במצוקתם וביזוים בידי אחיהם הגבירו את כעסם והבליטו עוד יותר את ההבדלים החברתיים בינם לבין שאר תושבי העיר. הגורמים החברתיים והכלכליים שעמדו מאחורי השינויים במהלך חייהם לא נעלמו מעיניהם, אך חסרו להם מנהיגים ואמצעים לביטוי רגשותיהם ודרישותיהם. פלאחים אלה, בעזבם את כפריהם ובהצטרפם לשורותיו של הפרולטריון החסרי-כול, נדחקו לשולי-שוליה של החברה והיו קרקע פורייה לקליטת סמאיותיה של מנהיגות רדיקלית, מתוסכלת לא פחות.⁶⁶

מנהיגות זו החלה לצמוח מ-1929, והגיעה לשיא כוחה עם התפרצות המרד של 1936. היא ניצלה עד תום את התחרות בין העובדים הערבים והיהודים. התחרות גברה בעקבות גידול מספר דורשי העבודה במגזר היהודי המתרחב בהתמדה. המנהיגות הרדיקלית החדשה ניצלה את הצלחותיה של 'העבודה העברית' המאורגנת בתפיסת מקומות תעסוקה במגזר הציבורי ובשמירה על רמת שכר גבוהה מזו של הפועל הערבי הלא-מאורגן. המנהיגים הרדיקלים החדשים השתמשו בתופעות אלו לשם גיוסם של הפלאחים-מהגרים אל המאבק הלאומי האנטי-ציוני והאנטי-בריטי.

63. G. Mansur, *The Arab Worker under the Palestine Mandate*, Jerusalem 1937, p. 14.

64. יזבק, אל-הגירה אל-ערביה אלא חיפא, לעיל, הערה 1, עמ' 118-123.

65. אל-כרמל, 25 במאי 1933.

66. Migdal, *Palestinian Society and Politics*, above, note 11, pp. 25-27

הפוטנציאל הפוליטי והסכנות הטמונות ברבבות פועלים לא-מאורגנים לא נעלמו מעיני המעסיקים הערבים ובני העיילית המסורתית. גם מנהיגי הסתדרות הפועלים היהודים לא הקלו בזה ראש. מתוך ראיית הנולד, וכדי למנוע פגיעה ברמת השכר של היהודים במגזר הציבורי, שאפה ההסתדרות לצרף את הפועלים הערבים לשורותיה,⁶⁷ והצלחתה החלקית בעניין זה 'הדליקה אור אדום' אצל המעסיקים והמנהיגים הערבים. הם חששו מפני פגיעה באינטרסים הכלכליים שלהם, ותגובתם היתה ניסיון לרכוש שליטה על מגזר הפועלים הערבים. ב-1925 הוקמה אפוא אגודת הפועלים הערבית בהנהגתם של משקיעים, מעסיקים ובני העיילית המסורתית. עורכי-דין כמו מועין אל-מאדי ונג'יב אל-חכים רצו להיאחו בשורות ההנהגה, ולכן הציעו את שירותיהם לאגודה בחינם.

אגודת פועלים מעין זו לא הציבה כמובן את האינטרס של העובדים בראש מעייניה. להפך, 'אגודת הפועלים הערבית' התייצבה נגד מארגני השביתות במגזר הפרטי הערבי ותמכה במעסיקים שפיתרו פועלים והחליפו אותם באחרים.⁶⁸ במקום לדאוג לטובת העובדים, רצו מנהיגי 'אגודת הפועלים הערבית' שהאגודה תהיה כלי מיקוח פוליטי בידיהם, מכשיר לנפנף בו לפני המנהל המנדטורי או לפני היריבים הפוליטיים לשיפור עמדותיהם ולהגנה על הישגיהם.

אולם אחרי 1929 הצליחו גורמים קומוניסטיים וצעירים לאומנים לחדור לשורות 'אגודת הפועלים הערבית', בסתירה לרצונם של מייסדיה. ההשפעה של אותם פעילים היתה מוגבלת, אך בכל זאת הם העלו את רמת המודעות של הפועלים לשיטות המאבק המודרניות ולזכויות העובדים.⁶⁹

ל'אגודת הפועלים הערבית' היתה השפעה שולית בלבד על ציבור הפועלים והפלאחים-המהגרים בשל הרכב הנהגתה והאינטרסים של חברי האגודה. כאמור, אחרי 1929 העמיק הנתק בין ציבור הפועלים והפלאחים-המהגרים לבין המנהיגות המסורתית והבורגנית. את מהלך האירועים בעשור מ-1929 עד 1939 קבעו גורמים חדשים: צעירים מוסלמים רדיקלים, דתיים פונדמנטליסטים, וגורמים ממורמרים שצמחו מתוך ציבור הפלאחים-המהגרים. את החלל שנוצר בין המנהיגות לבין הציבור מילאו פעילי 'אגודת הצעירים המוסלמים', חברי אל-קסאם ופעילי 'קונגרס הצעירים הערבים'. היו הבדלים רעיוניים בין חברי שלושת הארגונים ומנהיגיהם, אבל הכול הסכימו כי על הערבים לאחוז בנשק כדי לשמור על אופיה הערבי של הארץ ולמנוע את הפיכתה לארץ שרוב אוכלוסיה יהודים. סניף 'אגודת הצעירים המוסלמים' בחיפה הוקם ביולי 1928 בתגובה על התגברות פעילותה

67. מ' שריף, 'מאותמר אל-עומאל אל-ערב אל-אולי' [קונגרס הפועלים הערבים הראשון], שואון פלסטיניה, 51/50 (נובמבר 1975), עמ' 297.

68. אליכרמל, 10 באוקטובר 1925, 11 בנובמבר 1928.

69. אמיל תומא, סותון עאמא עלא אל-חרכה אל-קומיה אל-ערביה אל-פלסטיניה [שישים שנה לקיומה של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית], ביירות 1978, עמ' 98; ראו גם: M. Budeiri, *The Palestine Communist Party 1919-1948*, London 1979, p. 54

של 'אגודת הצעירים הנוצרים'. האגודה הנוצרית סיפקה לחבריה מסגרת תרבותית וחינוכית, ופעילותה היתה כרוכה בהשתדלות אצל הממשלה להעדיף העסקתם של משכילים נוצרים בזרועות הממשל השונות. היא הגבירה אפוא את בדלנותם של הנוצרים. חשדנותם ועוינותם של המוסלמים כלפי אגודה זו וכלפי פעולותיה המיסיונריות גברו בעיקר בשנות השלושים, כאשר גדל מספרם של המשכילים המוסלמים המובטלים שלא הצליחו להשיג משרות בממשל.⁷⁰ חברי האגודה הנוצרית, לעומת זאת, נהנו מאהדת הממשל ומהעדפה בתפקידים ובפרויקטים ציבוריים. דווקא בחיפה, על קהילתה הנוצרית הגדולה ובעלת ההשפעה, הפגינה אפוא 'אגודת הצעירים המוסלמים' עמדה תקיפה ולא מתפשרת נגד 'אגודת הצעירים הנוצרים'. הארכיבישוף הג'אר וכמה סוחרים ועשירים נוצרים בעיר אף אסרו בגלוי על בני עדתם להשתתף בכל פעילות פוליטית שיזמו המוסלמים, וגם לעמדה ברורה זו נודעה השפעה.

ככל שגדלו שתי הקהילות הערביות, המוסלמית והנוצרית, כך גם התרחבו הפערים בעמדות הפוליטיות של מנהיגיהן וחבריהן. מכיוון שגידולן נבע מהגירה, הרי עמדותיהם המיובאות של המהגרים אף הרחיבו את הפער ביניהן. כפי שראינו, נוצרים רבים באו לחיפה מלבנון ומכפרי צפון הארץ, ושם הם היו מיעוט דומיננטי. לעומת זאת, רבים מן המוסלמים היגרו לחיפה מדמשק, משכם ומכפרים מוסלמים – ממקומות שיחסים בין מוסלמים לנוצרים לא היו מוכרים בהם. בשנת 1930, אחרי רציחתו של ראש 'אגודת הצעירים הנוצרים' בעיר ג'מיל אל-בחר, התדרדרה מערכת היחסים הבין-עדתית לשפל שחיפה לא ידעה כמותו מעולם.⁷¹ המתנקשים היו קשורים ל'אגודת הצעירים המוסלמים', והרקע לרצח היה סכסוך בין נוצריי העיר לבין מוסלמיה בדבר הבעלות על שטח בית-קברות ישן.⁷² מובן שרצח אל-בחרי הסעיר מאוד את הרוחות. מרירות אחזה בנוצרים והיו ביניהם שהגישו לממשלת בריטניה עצומות והתעערו בהן מהתנועה הלאומית ומן המוסלמים.⁷³

רישיון הקמתה של 'אגודת הצעירים המוסלמים' הגביל את פעולותיה רק לתחומי הדת, החברה והתרבות, אולם היה ברור שהיא לא תוכל להפריד בין תפקידה החברתי למטרתה הפוליטית. בין מייסדיה היו סוחרים מקומיים בני העילית המקורית (אל-חורי ואבו מוצ'לח), אנשי התנועה הלאומית (רשיד חאג' אבראהים) ופעילים דתיים (שיח' עז אל-דין אל-קסאם). בתקופה שבין 1928 ל-1936 היתה לחאג' אבראהים ולאל-קסאם שליטה מלאה באגודה. שניהם היו אחראים לקביעת צביונו הדתי והלא-מתפשר של הסניף בחיפה.⁷⁴ מחאה מאורגנת של צעירים משכילים נגד המנדט הבריטי, נגד התנועה הציונית ונגד ההנהגה הערבית המסורתית הושמעה לראשונה בכינוס של צעירים שנערך בשכם ב-1931.

70. פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית, לעיל, הערה 19, עמ' 244.

71. יזבק, אל-הג'רה אל-ערביה אלא חיפא, לעיל, הערה 1, עמ' 116, 128.

72. אל-כרמל, 10 באוגוסט 1930.

73. פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית, לעיל, הערה 19, עמ' 246.

74. ראו תיקי 'אגודת הצעירים המוסלמים', ארכיון המדינה 146/61; עבד אל-והאב אל-כיאלי, ות'אק אל-מקאומה אל-פלסטיניה דד אל-אחתלא אל-בריטאני ואל-צהיוניה [תעודות ההתנגדות הפלסטינית נגד הכיבוש הבריטי והציונות], ביירות 1968, עמ' 101; אל-כרמל, 17 באוגוסט 1932.

המתכנסים, בעלי השכלה אקדמית חילונית שנרכשה בביירות, בדמשק ובקהיר, קראו להקמתו של ארגון צעירים ארצי ולהפעלתו למען הגשמת התביעות הערביות. בכרכתה של ההנהגה החוסיינית נערך ביפו בחודש ינואר 1932 'הקונגרס הלאומי הראשון לצעירים הערבים'. סניפים הוקמו בערים הראשיות, וגם תנועת צופים ערבית הוקמה באותה השנה.⁷⁵ דברי הגינוי הברורים שהשמיע ארגון הצעירים נגד דרכי הפוליטיקאים הערבים מצאו אוזן קשבת בקרב צעירים מוסלמים בעלי השכלה חילונית גם בחיפה.

סניף חיפה של 'קונגרס הצעירים' שיתף פעולה מתחילת דרכו עם 'אגודת הצעירים המוסלמים'. גם לתנועת הצופים היה תפקיד חשוב במאורעות הסוערים של שנות השלושים – בנטילת חלק פעיל בהתקפות, בכפייה של הפגנות ושבתות ובשמירת החופים מפני חדירתם של מהגרים יהודיים לא-חוקיים. המשטרה השגיחה מקרוב על פעילות הצופים, על ארגוני הצעירים ועל אגודת הצעירים, ואף עצרה אחדים מתבריהם בחשד השתתפות בהתקפות נגד השכונות והמושבות היהודיות.⁷⁶ התרחבות מעגל הצעירים המוסלמים שהצטרפו למאבק הלאומי, התמיכה, ההדרכה והחסות שקיבלו מידי פוליטיקאים רדיקלים מנוסים וממנהיגים דתיים לא-מתפשרים, נוסף על התמיכה המורלית והכספית שהעניקו בעלי מקצועות חופשיים וסוחרים מוסלמים מכובדים – כל אלה הגבירו את החששות של הממשל והמשטרה המקומיים. מנהיגים דתיים לא היססו לקרוא בגלוי למאבק במדיניות הבריטית הפרו-ציונית המאיימת על קיום האסלאם. מושל המחוז התייחס בחומרה לקריאות הגלויות למרד בח'וטבות (דרשות) שהושמעו במסגד אל-אסתקלאל.⁷⁷ גם העיתונות הושפעה מהאווירה הרדיקלית, ומאמרים רבים שיקפו את חוסר האמון של המוסלמים בממשל. הרגשות האנטי-בריטיים של המוסלמים בוטאו בהפגנות שנערכו בתדירות רבה ברחובות חיפה אחרי 1929. ההפגנות נעשו אלימות מאוקטובר 1933 וכוונו נגד מתקנים ממשלתיים ומשטרתיים. תגובתה האלימה של המשטרה והשימוש בירי הוסיפו שמן למדורה.

מארגניה של פעילות עממית זו השתייכו לזרם הרדיקלי של 'אגודות הצעירים' ולמפלגת אל-אסתקלאל⁷⁸ (נוסדה באוגוסט 1932). הנוצרים לא השתתפו בהפגנות האלימות והן חשפו אפוא את הנתק בין המוסלמים לנוצרים. יתר על כן, ההפגנות חשפו את התהום שנפערה בין רצון העם לבין האינטרסים של המנהיגות המסורתית והבורגנית.⁷⁹

75. 'פורת, ממהומות למרידה, התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, 1929-1939, תל-אביב 1978, עמ' 151-150.

76. Seikaly, *Haifa: Transformation of a Palestinian Arab Society*, above, note 22, pp. 276-277.

77. ע' ע'נים, 'ת'זרת אל-שיח' עו אל-דין אל-קסאם' [המרד של השיח' עו אל-דין אל-קסאם], שואון פלסטיניה, 6 (ינואר 1972), עמ' 182.

78. לדיון מקיף בתהליך הקמתה והתארגנותה של המפלגה, ראו: פורת, ממהומות למרידה, לעיל, הערה 75, עמ' 156-152.

79. S. Lachman, 'Arab Rebellion and Terrorism in Palestine 1929-1939: The Case of Sheikh Izz al-Din al-Qassam and his Movement', in: E. Kedourie and S. Haim (eds.), *Zionism and Arabism in Palestine and Israel*, London 1982, p. 53.

הדרך אל האלימות

מעמדם של מנהיגים רדיקליים בחיפה ובערים אחרות עלה בהדרגה. מעגלים רחבים של המעמדות הנמוכים אימצו את קריאותיהם המיליטנטיות למרי אזרחי ולשימוש בכוח נגד הממשל והצינונות. הם היו למנהיגים לאומיים והכתיבו את קצב ההתפתחויות ואת אופיינן. המנהיגות הארצית לא היתה יכולה להצביע על הישג פוליטי כלשהו, וכך תפסה המנהיגות הרדיקלית, המחוברת יותר אל השכבות הנמוכות, את מרכז הזירה הפוליטית. הצלחתן של התנועות הלאומיות במצרים, בסוריה ובעיראק להשיג עצמאות רחבה באמצעות מאבק אלים⁸⁰ חיזקה את הרדיקלים הפלשטינים בדעתם שאין מנוס מעימות ישיר עם השלטון. האווירה הפוליטית התלהטה גם עקב המשבר הכלכלי שפקד את ענפי הבנייה ואת היצוא. בצלו של אותו משבר וכתוצאה מצמצום אפשרויות התעסוקה, גברה התחרות בין הפועלים הערבים לפועלים היהודים. הפועלים הערבים, במיוחד הפלאחים-המהגרים הלא-מאורגנים, נפגעו ראשונים מכל האטה בקצב הפעילות הכלכלית. בזמן של משבר כלכלי מלווה בתביעות לאומיות הכתיבו רדיקלים את ההתפתחויות.⁸¹

על התנאים האלה, שהשפעתם הורגשה בכל רחבי הארץ, נוסף בחיפה אירוע שהצית את ההמון: ב־20 בנובמבר 1935 נהרג השיח' עז אל-דין אל-קסאם, מנהיג דתי וראש 'אגודת הצעירים האסלאמית' החיפנית, במהלך התנגשות בין אנשיו לבין כוחות הביטחון בחורשות יעבד ליד ג'נין. הריגתו ליכדה את הרדיקלים ומסע לווייתו בחיפה היה הפגנה לאומית מסעירה. העיתונות הערבית הלילה אותו והציגה אותו כגיבור לאומי, והחוגים הרדיקליים דחקו בהנהגה הארצית להכריז על מרי אזרחי.⁸²

מידת התמיכה של ההמון החיפני בדרכו של אל-קסאם ועוצמת התמיכה הפתיעו את השלטונות וגם את ההנהגה המקומית. אל-קסאם היגר מסוריה בתחילת שנות העשרים, התחבר אל המוני העניים ופירש לשומעיו את האסלאם במושגים פשוטים ופרגמטיים כפתרון למצוקותיהם. לנוער ולצעירים הציב אתגר ומטרה ברורים: מלחמת הקודש (הג'יהאד) היא הדרך לישועת האסלאם והמוסלמים. מתוך אותם פלאחים-מהגרים בחר אל-קסאם את נאמניו וגיייס אותם לארגונו המחתרתי. את ההתגייסות ליווה בהטפה מסעירה בתוך מסגד אל-אסתקלאל: 'אתם עם של ארנבות, הפוחדים ממוות ומגרדומים והשקועים עד צווארם בפטפטת. עליכם לדעת כי דבר לא יושיענו זולת כלי נשקנו'.⁸³ חברי ארגונו של אל-קסאם נהפכו בן-

80. על המרידות בסהר הפורה, ראו: מ"א יאפ, המזרח הקרוב למן מלחמת העולם הראשונה (תרגם יי מילוא), ירושלים 1999, עמ' 43-96.

81. M. Yazbak, 'From Poverty to Revolt: Economic Factors in the Outbreak of the 1936 Rebellion in Palestine', *Middle Eastern Studies*, 36/3 (July 2000), pp. 93-113

82. ס' חמודה, אל-יועני ואל-תזורה [התעוררות ומהפכה], ירושלים 1985; ראו גם: A. S. Schleifer, 'The Life and Thought of Izz al-Din al-Qassam', *The Islamic Quarterly*, 23/2 (1979), pp. 61-81

83. פורת, ממהומות למרידה, לעיל, הערה 75, עמ' 166.

לילה גיבורים לאומיים, ובהדרגה החריפו את האלימות בעיר, עד סיום המרד ב־1939. מתחילת דרכו הורה אל־קסאם לתומכיו מה היא דרך פעולתם העתידית: נוסף על המאבק האלים נגד הבריטים ונגד היהודים, יש לחסל את המוסלמים המשתפים אתם פעולה. לשם כך העביר לחבריו פסק הלכה (פתווא) מהמופתי של דמשק המתיר את דמם של הבוגדים. תלמידיו אכן הסתמכו על אותה פתוא בפעולתם נגד השוטרים הערבים ונגד משתפי הפעולה מבני העילית החיפנית.⁸⁴

המנהיגות הפלשתינית הארצית באה לחיפה לעמוד בראש טקס האזכרה לאל־קסאם, ארבעים יום אחרי הריגתו, מתוך תקווה לשלוט בהמון הזועם ולנתב את פעולותיו. הטקס חשף את הפערים העמוקים בין המנהיגות לבין הציבור. ההמון לא קיבל באהדה את הנאומים של ראשי המפלגות ושל נציגי ירושלים. ראשי 'אגודת הצעירים המוסלמים' וחברי אל־קסאם מחו נגד מנהיגות זו באמצעות טקס אחר שערכו בנוכחות רבבות אנשים מעניי העיר. כאן נישאו נאומים תוקפניים ביותר נגד בריטניה, נגד הציונות ונגד העילית הערבית.⁸⁵ זה היה איתות ברור לשאר הזרמים הפוליטיים בעיר על כוונותיהם של הצעירים המוסלמים. אחרי מותו אימצו את אל־קסאם תומכים מקשת רחבה של אנשים שביקשו לעלות בסולם המנהיגות: משוררים, אנשי רוח, עיתונאים, פונדמנטליסטים מוסלמים, משכילים וראשי ארגונים של צעירים.

מות המנהיג לא שם קץ לארגונו. חברי אל־קסאם ('אח'ואן אל־קסאם') לא המתינו תקופה ארוכה עד שהגיעו למסקנה שיש לחדש את הפעילות האלימה, ובכך הציתו למעשה את מרד 1936-1939. חבר בולט ב'אח'ואן אל־קסאם', אבו אבראהים אל־כביר, ארגן את אנשי אל־קסאם בחיפה וכפה את רצונו על מנהיגות העיר.

'אח'ואן אל־קסאם' היו פלאחים־מהגרים. מרביתם היו שכירי יום ארעיים או רוכלים; אחרים נקלטו במקומות עבודה מסודרים יותר כמו הרכבת, הנמל ושירותים ציבוריים שונים. הרכבו התברתי של 'אח'ואן אל־קסאם' הוסיף לו משנה־חשיבות: 'לא זו בלבד שהיה זה הניסיון הרציני הראשון של הערבים הפלסטינים לפעול בדרך אלימות מאורגנת כדי לקדם את מטרותיהם, אלא שהיתה זו אף העדות הברורה הראשונה לכך שיסודות הלאומיות הערבית הפלסטינית - הצורך להיאבק במנדט הבריטי ובציונות - חדרו מבעד למכשולים שחצו בין השכבות הגבוהות והמשכילות לבין פשוטי העם'.⁸⁶

אירועי 1936 - המשבר הכלכלי, הברחות הנשק בנמל יפו והריגת יהודים וערבים ביפו (אפריל)⁸⁷ - כל אלה חיממו את האווירה הפוליטית בארץ ורמת התסכול של הציבור הערבי הגיעה לשלב של רתיחה. המנהיגות הארצית לא היתה מסוגלת לעמוד עוד בפני דרישת

84. Lachman, 'Arab Rebellion and Terrorism in Palestine 1929-1939: The Case of Sheikh Izz al-Din al-Qassam', above, note 79, p. 73; חמודה, אל־ועי ואל־תורה, עמ' 90.

85. Lachman, *ibid.*, p. 8; חמודה, שם, עמ' 57, 64.

86. פורת, ממהומות למרידה, לעיל, הערה 75, עמ' 168.

87. על השתלשלות האירועים, ראו: פורת, שם, עמ' 172-233.

הגורמים הרדיקליים לזיום עימות אלים עם הממשל ועם החברה היהודית. ההכרזה על שביתה כללית של הציבור הערבי ב־20 באפריל 1936 היתה המפלט האחרון של המנהיגות הארצית. השביתה נמשכה שישה חודשים, ומנהיגות זו איבדה במהלכה את השליטה בחברה הפלשתינית – המנהיגות המקומית היא שהכתיבה את קצב האירועים.

בחיפה הוקמה 'ועדה לאומית' בהנהגת רשיד אל־חאג' אבראהים, ראש 'אגודת הצעירים המוסלמים'. אגודתו נטלה על עצמה להנהיג את תנועת השביתה ולפקח עליה. רשיד אל־חאג' אבראהים הסתמך על הכוחות העממיים שהתייצבו מאחוריו כדי ליצור חזית מאבק מאוחדת, וכפה למעשה על סוחרים עשירים ופוליטיקאים מסורתיים, כמו קרמאן וח'ליל טאהא (מוצאם משכם), להצטרף לשורות 'הוועד הלאומי' של חיפה. 'משמרות שביתה', בהנהגתם של צעירים רדיקלים וחברי 'אח'ואן אל־קסאם', מנעו הפרות של השביתה ושל החרם החברתי־הכלכלי נגד המגזר היהודי.

אמנם השביתה הצליחה רק חלקית בחיפה שכן מארגניה לא הצליחו להשבית את הנמל, אבל במגזר הערבי פסקה הפעילות הכלכלית והמסחרית כמעט לחלוטין. האלימות נגד השכונות היהודיות וההתקפות נגד מתקנים ציבוריים וממשלתיים היו מעשה של יום־יום. 'אח'ואן אל־קסאם' ואנשי דת שהיו קרובים למייסד הארגון, כמו השיח' מוחמד ח'טיב, המשיכו בהתפוותיהם האסלאמיות המיליטנטיות והקנו למרד צביון של מלחמת קודש.⁸⁸ במשך שלוש שנות המרד היו הפלאחים־המהגרים הכוח הלוחם היחיד בחיפה. בינם לבין כפרי מוצאם התפתחה רשת מתוחכמת של שיתוף פעולה שהוינה את המורדים בכספים, בנשק, בתמיכה ובלוחמים.

לנוכח התגברות הטרור בעיר והפגיעה במגזר הכלכלי הערבי, השמיעו סוחרים ופוליטיקאים מסורתיים קריאות להפסקת השביתה והאלימות. המורדים הכריזו כי הקוראים להפסקת השביתה והאלימות הם בוגדים והפעילו נגדם מסע של טרור.⁸⁹ הטרור הבריח מחיפה סוחרים עשירים, בעלי קרקעות, פקידי ממשל בכירים ובני העילית המסורתית. הם נמלטו לסוריה ולבנון, עד יעבור זעם.

מצד שני, האלימות האיצה את תהליך הפירוד בין המגזר הערבי למגזר היהודי. ההתקפות החוזרות ונשנות של המורדים נגד יהודים תושבי השכונות המעורבות (חארת אל־יהוד וארד אל־יהוד) בתוך העיר הערבית גררו יציאה המונית של יהודים אלה, ודחקו אותם לעבור לשכונות היהודיות.⁹⁰

88. Lachman, 'Arab Rebellion and Terrorism in Palestine 1929-1939: The Case of Sheikh Izz al-Din al-Qassam', above, note 79, p. 78

89. בחודשים הראשונים של המרד נרצחו אנשים מספר שהשתייכו לעילית והיו ידועים בהתנגדותם להנהגה החוסיינית הירושלמית, כמו חאג' ח'ליל טאהא ואחדים מבני משפחת אל־ח'ליל. חסן סוכרי וחאג' טאהר קרמאן קיבלו אימים ונפצעו מיריות. א' ח'ליפה, אל־ת'ורה אל־ערביה אלי־כוברא פי פלסטין, 1936-1939 [המרד הערבי הגדול בפלסטין], ב, ביירות 1989, עמ' 14, 33, 101.

90. שם, עמ' 228-230.

השביתה הסתיימה ב־11 באוקטובר 1936, לאחר התערבות ארצות ערב. האלימות פסקה זמנית, והמנהיגות החיפנית עסקה בהערכה מחודשת של המצב. במהלך השביתה היה הנתק בין היהודים לערבים לעובדה קיימת. פירוד לא פחות קשה חל בין המוסלמים לנוצרים. הצעירים המוסלמים הרדיקלים הבינו לראשונה את כוחם וביקשו לממשו. לעומתם, הסוחרים וגורמי העילית המסורתית שהתחילו לחזור לבתיהם תמכו במתן סיכוי למנהיגות הארצית לפתוח במשא ומתן עם הממשל כדי להחזיר את המצב לקדמותו.

בסופו של דבר נכשלו השביתה והמרד הערבי, בחלק הראשון שלהם, ומטרותיהם לא הוגשמו בשנת 1936. הם לא גרמו לשיתוק של כלכלת הארץ. בחיפה, המרכז הכלכלי הראשי, כבר היו היהודים כמחצית מן האוכלוסייה, ועל כן בחיפה ודאי לא היה לשביתה שום סיכוי להצלחה. הכישלון הוכיח שאין המנהיגות העירונית, המסורתית והבורגנית, מסוגלת לדבוק במדיניות שאינה משרתת ישירות את האינטרסים של שולחיה. מכל מקום, במישור הארצי, על רקע הפרסום של דוח ועדת פיל והמלצותיו לחלק את ארץ־ישראל, נמנעה מן המנהיגות המסורתית הזדמנות נוספת.⁹¹ השליטה בערים השונות עברה מחדש לידיהם של הגורמים הרדיקלים, ובחיפה חזרו 'אח'ואן אל־קסאם' והפלאחים־המהגרים לשלוט באירועים. הפעילות האלימה התחדשה במלוא התנופה מסוף ספטמבר 1937. מורדים מ'אח'ואן אל־קסאם' רצחו אז בנצרת את לואיס אנדרו, הנציב־בפועל של מחוז הגליל. תגובתו החריפה של הממשל ומדיניות הדיכוי ויד הברזל נגד כל מי שהואשם בקיצוניות גרמו לבריחתם או לכליאתם של המנהיגים הלאומיים המוכרים. מאז ועד סוף המרד שלטו בחיפה רק גורמים מקרב הפלאחים־המהגרים; המנהיגות המסורתית והבורגנית נעלמו כליל מהשטח. בני המעמד הנמוך, כמו אבו־דורה ואבו אבראהים, תפסו את מקומם של בני משפחות העילית הוותיקה כמו טאהא, ח'ליל, שוכרי ואחרים, והמנהיגים החדשים היו לגיבורים לאומיים בעיני הציבור. הם לא נרתעו מלכוון את פעיליהם נגד אותן משפחות ותיקות, והאשימו אותן בבגידה ובשיתוף פעולה עם האויב. כוחם של המנהיגים הרדיקלים הגיע לשיאו כאשר כפו על תושבי העיר הערבים, ללא הבדל מעמד או עדה, ללבוש את הכפייה הפלאחית לאות הזדהות עם המורדים.

אותם ערביי חיפה שלא נטלו חלק במרד חשו הקלה רבה כאשר הוא נכשל והגיע לסיומו ב־1939. בחיפה סימל סיום המרד את ניצחונם של הממשל הבריטי, את ניצחון 'הבית הלאומי היהודי', ובמידה מסוימת גם את ניצחונה של שכבת המנהיגות המסורתית והבורגנית העליונה, וזו חזרה מחזקת לעמדת ההנהגה.

חיפה, עיר ערבית ברובה עם תחילת המנדט, התפתחה אחרי המרד לעיר התעשייה הראשית של 'הבית הלאומי היהודי'. רבבות יהודים המשיכו לבוא לעיר, ולקראת סוף המנדט היו יהודיה יותר ממחצית האוכלוסייה. העילית הערבית, הבורגנות והסוחרים חיוקו את שליטתם החברתית. הוצבו מחדש המחיצות החברתיות שבין השכבות העליונות לנמוכות

91. פורת, ממהומות למרידה, לעיל, הערה 75, עמ' 268-275.

בקרב ערביי חיפה. הפלאחים-המהגרים חזרו שבורים ומובסים לשולי החברה, חלשים מבעבר. העילית והבורגנות היא שהובילה והנהיגה את החברה הערבית לקראת מאורעות 1948. עם סיום המנדט נמנו 70 אלף ערבים בחיפה, ואחרי המלחמה נותרו בה 2,500 ערבים בלבד.⁹²

92. על מאורעות 1948 בחיפה, ראו: ת' גורן, 'המנהיגות הערבית בין הפיקוד הבריטי ל"הגנה" ותולדות המשא ומתן על מסמך הכניעה של ערביי חיפה', בתוך: י' בן-ארצי (עורך), חיפה היסטוריה מקומית, לעיל, הערה 5, עמ' 183-212; ת' גורן, 'מדוע עזבו הערבים את חיפה? עיון בסוגיה הצויה', קתדרה, 80 (יוני 1996), עמ' 175-208; B. Morris, 'Haifa's Arabs: Displacement and Concentration, July 1948', *Middle East Journal*, 42/2 (Spring 1988), pp. 240-259